

УДК 316.75ДОНЦОВ:329.73(477)“192/194”

Олександр ЗАЙЦЕВ

ДОКТРИНА ДМИТРА ДОНЦОВА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ РУХ 1920–1940-х РОКІВ

Розглянуто доктрину “чинного націоналізму” Дмитра Донцова та її вплив на український націоналістичний рух. Всупереч думці про внутрішню суперечливість і непоследовність ідеології Донцова, доведено, що в підставових тезах “чинний націоналізм” між 1923 і 1939 рр. (а в багатьох аспектах і до 1944 р.) становив цілісну систему, яка еволюціонувала в деталях, але залишалася незмінною в своїй основі.

Ключові слова: Дмитро Донцов, “чинний націоналізм”, інтегральний націоналізм, “консервативна революція”.

Не лише інтелектуальну історію, а й політичну практику українського націоналістичного руху 1920–1940-х років неможливо зрозуміти без вивчення теоретичної спадщини Дмитра Донцова. Його доктрина – “чинний націоналізм” – вплинула на ідеологію і діяльність Організації українських націоналістів (ОУН), особливо її радикального крила, яке в 1940 р. очолив Степан Бандера. На книгах і статтях Донцова виховувалися багато з тих, хто в роки Другої світової війни створював Українську повстанську армію, а пізніше до середини 1950-х років зі зброєю в руках боровся проти комуністичного режиму. Дослідження “чинного націоналізму” почалися ще наприкінці 1920-х і тривають донині, породивши низку інтерпретацій, в яких Донцов постає ідеологом національного визволення, фашистом, інтегральним націоналістом, традиціоналістом, консервативним революціонером тощо¹. Утім, незважаючи на значний обсяг дослідницької літератури, доводиться констатувати,

¹ Див., наприклад: *Сосновський М.* Дмитро Донцов: політичний портрет: з історії розвитку ідеології українського націоналізму / М. Сосновський. – Нью-Йорк: Trident International, 1974; *Motyl A.* The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism. 1919–1929 / A. Motyl. – Boulder, Colo.: Columbia University Press, 1980. – P. 61–85; *Чугуєнко М. В.* Формування та розвиток ідеології Дмитра Донцова: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.12 “Українознавство” / М. В. Чугуєнко. Харків, 1998; *Квіт С.* Дмитро Донцов: ідеологічний портрет / С. Квіт. – Київ: Видавничий центр “Київський університет”, 2000; *Stryjek T.* Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego: Analiza wybranych koncepcji / T. Stryjek. – Wrocław: Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, 2000. – S. 110–190; *Баган О.* Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії 1-ї половини ХХ ст.) / О. Баган // Донцов Д. Твори. Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – С. 26–27; *Його ж.* Джерела світоглядного націоналізму Дмитра Донцова / О. Баган // Донцов Д. Вибрані твори: у 10 т. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2011. – Т. 1: Політична аналітика (1912–1918 рр.). – С. 5–19; *Poliszczuk W.* Analiza polityczna doktryny Doncowa / W. Poliszczuk // Doncow D. Nacjonalizm / Wstęp, tłumaczenie, komentarze i analiza W. Poliszczuk. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008. – S. 243–271.

що доктрину Донцова досі належно не вивчено і різноманітність інтерпретацій, часто несумісних, тільки підтверджує цей висновок.

Та чи була в Донцова власна доктрина – послідовне, логічно зв'язане вчення? Його опонент В'ячеслав Липинський категорично це заперечував: “Писання його так противорічіві, що він давно би збожеволів, коли б ставився до них хоч трошечки поважно. На своє щастя, він їх тільки «пише»”². Від часів Липинського теза про внутрішню суперечливість і непослідовність ідеології “чинного націоналізму” стала майже аксіомою, однак її варто поставити під сумнів. Суперечності в Донцова справді трапляються, проте стосуються другорядних речей. У підставових тезах його ідеологія між 1923 і 1939 рр. (а в багатьох аспектах і до 1944 р. – до публікації “Духу нашої давнини”) становила цілісну систему, яка еволюціонувала в деталях, але залишалася незмінною у своїй основі.

Сам Донцов як ворог раціоналізму не дуже переймався логічно послідовним викладом свого вчення: його більше цікавив емоційний вплив на читачів і слухачів. Навіть “Націоналізм”, у якому автор поставив завдання “убрати в систему” свої погляди³, лише з великою натяжкою можна вважати систематичним викладом доктрини “чинного націоналізму”. Та оскільки завдання дослідника ідеології відрізняються від завдань ідеолога, в цій статті спробую “убрати в систему” розрізнені й інколи суперечливі тези Донцова, щоб проаналізувати не окремі праці, а доктрину як цілість. Обсяг статті не дозволяє всеохопного аналізу вчення Донцова, тому розглянемо суто теоретичну його частину, яку, попри декларований ірраціоналізм мислителя, можна перевести в систему логічно пов'язаних між собою та раціонально обґрунтованих тверджень. Натомість за межами розгляду в цій статті залишаться такі важливі аспекти “чинного націоналізму”, як конструювання образу ворога, міфологічні і (псевдо)релігійні елементи, а також проблема впливу фашизму⁴.

Я поділяю думку дослідників, які вважають “чинний націоналізм” Донцова частиною загальноєвропейського феномена – інтегрального націоналізму (термін запровадив лідер “Французького чину” (“Action Française”) Шарль Моррас у 1900 р.). Останній можна визначити як різновид авторитарного націоналізму, що розглядає націю як органічну цілість і вимагає беззастережного підпорядкування особистості інтересам своєї нації, які ставить вище від інтересів будь-якої соціальної групи, інших націй та людства загалом.

Інтегральні націоналісти рідко намагалися сформулювати погляди у вигляді послідовного вчення, апелюючи радше до емоцій своїх прихильників, аніж до їхнього розуму. Все ж можна виділити кілька основних тез, якими практично будь-який інтегральний націоналізм доповнює “основну доктрину” націоналізму⁵:

- нація – не сукупність окремих індивідів, а органічне ціле, яке об'єднує всі покоління (і мертвих, і живих, і ненароджених);

² Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 р. / В. Липинський. – Відень, 1926. – С. XXI.

³ Донцов Д. Націоналізм // Твори. – Т. 1. – С. 250.

⁴ Аналіз цих аспектів див. у кн.: Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії / О. Зайцев. – Київ: Критика, 2013. – С. 189–237.

⁵ Про “основну доктрину” націоналізму див.: Сміт Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Е. Сміт; пер. з англ. Р. Феценко. – Київ: К.І.С., 2004. – С. 28

- інтереси та цінності нашої нації вищі від усіх інших інтересів і цінностей;
- діяльність усіх членів нашої нації повинна підпорядковуватися національним інтересам;
- потрібно придушувати або усувати з національного організму все, що загрожує його єдності, інтересам і цінностям;
- боротьба націй між собою за утвердження власних інтересів і цінностей природна та неминуча;
- у світі конкурентних націй наша нація має активно утверджувати свої інтереси і цінності, якщо потрібно – силою.

Серед головних джерел ідеології Донцова варто згадати філософські ідеї Артура Шопенгауера, Фрідріха Ніцше, Освальда Шпенглера та Анрі Бергсона; французький інтегральний націоналізм Моріса Барреса і Шарля Моррасса; вчення про соціальні міфи Жоржа Сореля; “психологію мас” Гюстава Лебона; теорії еліт Гаetano Моски, Вільфредо Парето і В’ячеслава Липинського. Протягом 1920–1930-х років Донцов зазнав помітного впливу італійського фашизму, а згодом і німецького націонал-соціалізму. Він не був оригінальним мислителем, але, скомбінувавши ідеї, запозичені з різних джерел, і давши їм блискуче публіцистичне оформлення, створив впливову доктрину “чинного націоналізму”.

Філософські підстави. Як і в кожного інтегрального націоналіста, головною тезою доктрини Донцова була вищість інтересів та ідеалів власної нації над усіма іншими етичними міркуваннями. Ця теза – аксіома, яка для націоналіста не потребує жодного доведення чи виправдання⁶. Проте у працях Донцова знаходимо її поважне філософське, соціологічне й історичне обґрунтування. Ще Степан Ленкавський слушно визначив метафізичну підставу ідеології Донцова як ідеалізм, а конкретніше – волюнтаризм, “ідеалістичний напрям, що за первісну субстанцію, з якої все повстало й з якої все складається, уважає *волю*”⁷. Вихідний пункт філософських міркувань Донцова – теорія світової волі, запозичена в Шопенгауера: “Для Шопенгауера «сила, яка животіє й буває в рослині, яка витворює кристал, яка тягне магнет до північного бігуна», яка діє в матерії як «втеча і шукання, розлука і отримання», нарешті, як «тягар, що... виявляється в кожному предметі, притягаючи камінь до землі, а землю до сонця», так само як стремління людини до життя, все це – «лиш різні форми виявлення» того, що «ми в собі називаємо *волю*». Але цю «волю» відчуваємо ми в інших тілах лиш з аналогії з нашою власною, самі ж тіла знані нам тільки як *уявлення* нашої свідомості, як світ окремих феноменів, а на цьому світі панує не воля, а розумовий закон кавзальної причиновості, позбавлений усякої містики і всяких таємниць”⁸.

За Шопенгауером, те, чого прагне воля, завжди є життям, тому поняття “воля” дорівнює поняттю “воля до життя”⁹, яке також узяв на озброєння Донцов. Оскільки світова воля виявляє себе в безлічі індивідуальних воль, що стикаються між собою,

⁶ Донцов Д. Націоналізм ... – С. 293–294, 297, 400.

⁷ Ленкавський С. Філософські підстави “Націоналізму” Донцова / С. Ленкавський // Розбудова нації. – 1928. – Ч. 7–8. – С. 274.

⁸ Донцов Д. Націоналізм ... – С. 251. Пор.: Шопенгауер А. Собрание сочинений: в 6 т. / А. Шопенгауер. – Москва: ГЕРРА–Книжный клуб; Республика, 1999. – Т. 1: Мир как воля и представление. – С. 107–121.

⁹ Шопенгауер А. Собрание сочинений ... – Т. 1. – С. 236–246.

у світі панує “закон боротьби, яку Геракліт називав початком всіх речей”. Боротьба за існування – закон життя, тому воля до життя (“Wille zum Leben”) Шопенгауера тотожна волі до боротьби. Донцов ототожнює її також із “волею до влади” (“Wille zur Macht”) Ніцше¹⁰.

Чого не було ані в Шопенгауера, ані в Ніцше, то це наділення волею до життя й влади нації як збірної особи – тези, яка лежить в основі донцовського розуміння нації. Щоправда, в Ніцше натрапляємо на словосполучення “прагнення народу до життя” (“Volks-Lebens-Willen”)¹¹, однак він не розглядав ці прагнення як первинні щодо індивідуальної волі. Ідея нації як колективної особи, яка має волю до життя і влади, постала зі сполучення волюнтаризму Шопенгауера та Ніцше з гегелівською ідеєю духу народу, який є виявом світового духу. Донцов, як і інші інтегральні націоналісти, що залюбки брали на озброєння ніцшеанство, вважав, що нації, як живій істоті, властива воля до життя, влади й експансії, яка підпорядковує собі волю окремого індивіда¹².

Теорія нації. Нація, за Донцовим, – “одна з найгарніших еманцій волі до боротьби і боротьби за волю”¹³. Отже, воля до життя (до боротьби) первинна щодо нації, вона об’єктивується як в окремих особах, так і у збірних одиницях – націях. Воля нації до життя має різні рівні об’єктивації, найнижчим із яких є любов до рідного краю, а найвищим – незалежна держава¹⁴.

У розумінні Донцова нація – це “людська спільнота, що є або хоче бути організованою в окрему політичну одиницю”¹⁵. В іншому місці він дає більш образне і волюнтаристське визначення, однак цілком сумісне з першим: “Що є нація, коли не скупчення мільйонів воль довкола образу спільного ідеалу? Ідеалу панування певної етнічної групи над територією, яку вона одержала в спадщині по батьках і яку, може, поширену, залишить своїм дітям”¹⁶.

Членство в нації не може бути добровільним, як вважають ліберали. Народившись членом певної нації, людина зобов’язана підпорядковувати свою діяльність її інтересам. Нація – природна спільнота, подібна до біологічного виду; недаремно Донцов уживав щодо неї латинський термін “species” (вид). Як у живій природі інстинкти окремої особини підпорядковані завданню виживання виду, так і волю окремої людини в підсумку підпорядковано волі нації до життя, влади й експансії. Поодинокі люди – це лише індивідуальні об’єктивації волі *species* до життя, “атоми безформної маси”, що завдяки формі – “вічній” волі *species* – стають дійсністю надорганічного світу¹⁷.

¹⁰ Донцов Д. Націоналізм ... – С. 249, 356, 414.

¹¹ Nietzsche F. Der Antichrist. § 27. У перекладі Петра Тарашука не зовсім вдало – “змагання зберегти свій народ” (Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Ф. Ніцше; пер. з нім.: А. Онишка, П. Тарашука. – Київ: Основи, Дніпро, 1993. – С. 360).

¹² Пор. волю нації до життя й до влади в Беніто Муссоліні та Джованні Джентиле (*Mussolini B. La dottrina del fascismo. Storia, opere ed istituti / B. Mussolini; a cura di A. Marpicati, M. Gallian, L. Contu. – Milano, 1935. – P. 15*).

¹³ Донцов Д. Націоналізм ... – С. 249, 414.

¹⁴ Там само. – С. 292, 294, 341.

¹⁵ Там само. – С. 249.

¹⁶ Там само. – С. 394.

¹⁷ Там само. – С. 267–268, 354–355, 358, 368.

Нація – не механічна збиранина одиниць, а збірна особистість, яка об’єднує всі покоління – “мертвих, живих і ненароджених”. Як колективна особа нація має власні ідеї та цілі, що їх здійснює не одна генерація, а низка поколінь¹⁸.

Не кожен народ є нацією. Донцов розрізняє народи-провінції, позбавлені державницьких амбіцій, і народи-нації, які прагнуть володарювати як мінімум на своїй території¹⁹. У цьому сенсі українці – народ, що долає стан провінції та відроджується як нація, якою остаточно стане лише у власній державі.

Дослідники закидали Донцову суперечність між політичним (суб’єктивним) та етнічним (об’єктивним) розумінням нації, яке, мовляв, вело до хаосу її визначень²⁰. Справді, з одного боку нація – результат суб’єктивної волі певної групи людей, а з іншого – природна спільнота (*species*), членство в якій не є результатом суб’єктивного вибору. Проте вся справа в тому, що Донцов не ототожнював суб’єктивну волю з суб’єктивним вибором, адже в його розумінні суб’єкт (індивід) сам є індивідуальною об’єктивацією волі нації до життя, первинною і щодо окремої особи, і щодо самої нації. Воля прагне “павалити границі, що ділять суб’єктивне від об’єктивного”²¹.

Отже, особа в Донцова позбавлена свободи волі в національній царині: її суб’єктивну волю наперед задано волею нації до життя й підпорядковано їй. Відхилення від цього правила (протиставлення волі особи й волі нації) Донцов вважав патологією, яка, поширившись, може призвести до національної смерті.

Теорія національної еліти. За Донцовим, нація як політична спільнота ви-творюється довкола певного етнічного ядра, але ним не вичерпується. Русійна сила формування й діяльності нації – не етнічне почуття, не мова чи інші об’єктивні характеристики, а стихійна воля до життя, влади й експансії, носієм якої є не народ у цілому, а ініціативна меншість, каста “луччих людей”, яка власне і є нацією у вужчому розумінні. “Там, де є меншість, яка хоче з’єднати або з’єднує людність, що живе на даній території, в окрему соціально-політичну організацію в ім’я загального інтересу – там є нація, якого б характеру й не були зв’язки, що лучать з сею меншістю підвладну їй більшість: релігійного, династичного, язикового, расового чи характеру спільного політичного ідеалу ...”²². Саме ця меншість окреслює образ спільного національного ідеалу й мобілізує решту населення (“мільйони воль”) для його досягнення. Донцов поділяв думку Освальда Шпенглера, що “ніколи нарід не представляють – «всі», завше якась його частина”²³.

Таке елітарне розуміння нації давало Донцову змогу знаходити нації та націоналізм навіть у часи Київської Русі, давнього Риму й Карфагену, коли про національну свідомість мас не могло бути й мови. З цих “примордіалістських” позицій Донцов критикував “модерніста” Володимира Старосольського, який твердив, що

¹⁸ Донцов Д. До старих богів! (З нагоди студентського з’їзду) // Донцов Д. Вибрані твори: у 10 т. / Д. Донцов. – Т. 3: Ідеологічна есеїстика (1922–1932 рр.). – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2012. – С. 61.

¹⁹ Його ж. Націоналізм ... – С. 250.

²⁰ Див., наприклад: Шліхта І. Дмитро Донцов як ідеолог і теоретик українського націоналізму: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І. Шліхта. – Київ, 2005. – С. 135–136.

²¹ Донцов Д. Націоналізм ... – С. 356.

²² Його ж. Що таке інтернаціоналізм? / Д. Донцов // Донцов Д. Вибрані твори. – Т. 3. – С. 24.

²³ Його ж. “Козак із мільйона свинопасів” / Д. Донцов // Вістник. – 1935. – Кн. 5. – С. 379.

в домодерні часи націй не було, а “центрами політичних інтересів були династії, церква, стани, до певної міри племена, але не нарід як самосвідома цілість”²⁴. “Власне ті «стани» й були тоді народом, – заперечував Донцов. – ... Ніколи народність в цілості не була «центром політичних інтересів», в ХХ віці так само мало, як і в ХV. Завше носієм національної ідеї є пануюча кляса, яка й є еманациєю політичного хотіння нації»²⁵. Жанна д’Арк, Макиавеллі, Данте, князь Святослав, Богдан Хмельницький були, на думку Донцова, націоналістами²⁶.

Як у минулому, так і тепер “активна верства вийде не з вибору, а з добору”. Завдання націоналістів – виховати цю нову касту володарів²⁷. Донцов рішуче відкидав демократичний принцип формування політичної еліти шляхом виборів і делегування їй повноважень більшістю народу. Дурні й боягузи завжди становлять більшість, тому й “еліта”, яку така більшість сформує, складатиметься з дурнів і боягузів. Справжню еліту може сформувати лише вона сама шляхом добору собі подібних – мудрих і відважних людей. Роль народних мас зводиться до того, щоб іти за своїм проводом, бо тільки він здатний побачити мету, оформити неясні прагнення юрби у візію нового порядку, що заступить наявну дійсність²⁸.

Найповніше свою теорію еліти Донцов виклав у книзі “Дух нашої давнини”²⁹, написаній уже під час Другої світової війни. У ній він детально розвинув сформульовану в попередніх працях ідею “правлячої касті”, що їй належить сформувати шляхом добору найкращих членів суспільства, які мають “володарські прикмети”. Її основною функцією буде управління, тоді як функції інших суспільних груп (“каст”) полягатимуть у виробництві матеріальних благ. Підвладні верстви не матимуть жодного стосунку ні до управління державою, ні до добору членів “правлячої касті” – остання сама добиратиме своїх членів. Це забезпечить високу якість еліти, її мужність, мудрість і шляхетність, а отже – силу й державотворчий потенціал нації. Донцов пояснював: “Під правлячою кастою, під «аристократією» розумію щось подібне до Ордену, окрему положенням у суспільстві й духом верству «луччих людей», як їх звала наша старовина, верству, яка поповнялася б вихідними з усіх станів суспільства на підставі суворого добору ліпших, а з другої сторони суворим перецідженням, «чисткою» охороняла б свою духову й моральну вищість і чистість, свою форму й силу. Слово «каста» вживаю свідомо, щоб підкреслити антидемократичний характер рекрутації цієї групи, добору її членів та її духово-політичне обличчя, щоб підкреслити її засадничу окремішність, інакшість від маси народу чи нації”³⁰.

Теорія “правлячої касті” Донцова не оригінальна: вона веде свій родовід ще від політичної програми Платона, викладеної в діалозі “Держава”, яка, за Карлом Поппером, містила такі головні елементи:

²⁴ Старосольський В. Теорія нації / В. Старосольський. – Нью-Йорк; Київ, 1998. – С. 70.

²⁵ Донцов Д. Старосольський В. Теорія нації [Рецензія] // Донцов Д. Вибрані твори. – Т. 3. – С. 135.

²⁶ Його ж. Що таке інтернаціоналізм? ... – С. 24.

²⁷ Його ж. Партія чи орден, об’єднання чи роз’єднання / Д. Донцов. – Львів, 1938. – С. 67 (= Книгозбірня “Вістника”. – Ч. 19).

²⁸ Див., наприклад: Донцов Д. Агонія одної доктрини (Під новий рік) / Д. Донцов // Донцов Д. Вибрані твори. – Т. 3. – С. 101–109; Його ж. Маса і провід // Там само. – С. 253–280.

²⁹ Аналіз і критику цієї праці див.: Сосновський М. Дмитро Донцов ... – С. 299–353.

³⁰ Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. – Прага: В-во Ю. Тищенко, 1944. – С. 7. Останнє речення цитати не ввійшло в наступні видання книжки. Пор.: Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини / Д. Донцов. – Київ: МАУП, 2005. – С. 141–142.

“А) Суворе розмежування класів, тобто правлячий клас, що складається з пастирів та сторожових собак, слід повністю відділити від людського стада.

Б) Ототожнення долі держави з долею панівного класу; інтерес виключно до цього класу та його єдності, обожнювання цієї єдності, тверді правила селекції та виховання цього класу, а також суворий нагляд і спільність інтересів його представників”.

Цю характеристику цілком можна застосувати й до кастової теорії Донцова, як і загальний висновок Поппера: “Гадаю, що цю програму можна з повним правом охарактеризувати як тоталітарну”³¹.

Нація і раса. Серед чинників, які формують володарські прикмети “правлячої касті”, особливе місце належить расовим властивостям, під якими Донцов розумів спадкові комплекси фізичних і психічних рис. Він поділяв теорію нерівності людських рас і вірив, що одні – покликані володарювати, а інші – коритися. Межі рас не збігаються з межами націй, і одна нація може складатися з представників різних расових типів. Опираючись на праці теоретиків німецького расизму Ганса Гюнтера й Людвіга Клауса, які надихали й нацистів, автор “Духу нашої давнини” виокремлював серед українців представників чотирьох рас: нордійців, медитеранців, динарців й остійців. Нордійці – панська раса, остійці – раса рабів. Між цими шаблями перебувають медитеранці, теж здатні до панування, хоча й менше, ніж нордійці, й динарці – за своїми психічними ознаками не раби, але й не володарі. На жаль, нордійська раса найменше представлена в сучасному українстві, в якому переважає тип динарця й остійця. Саме з остійців, за Донцовим, складалася демосоціалістична інтелігенція, тому вона й зазнала краху, опинившись у невластивій їй ролі провідної верстви. Донцов підводить до висновку, що “правлячу касту” потрібно формувати за расовими ознаками, ретельно добираючи до неї нордійців і медитеранців та не допускаючи до провуду динарців, а остійців і поготів³².

Етика. Із донцовського розуміння природи нації впливає головний принцип націоналістичної етики: “...добре є все, що зміцнює силу, здібності й повноту життя даної species; зле – що їх ослаблює”³³. Це не що інше, як парафраз відомого визначення добра та зла, яке дав Ніцше, тільки Донцов замінює слово “людина” на “species”, тобто “нація”³⁴.

Донцов розглядав добро та зло як необхідні частини людського життя, що не існують одна без одної. Зло – “«часть тьми, яка зродила світло»³⁵, сила, яку послав людям сам Бог”, рушійна сила людського життя й світової історії, основа всякого поступу. Донцов писав про Шевченка, звично приписуючи йому власні

³¹ Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер. – Київ: Основи, 1994. – Т. 1: У полоні Платонових чарів; пер. з англ. О. Коваленко. – С. 103–104.

³² Донцов Д. Дух нашої давнини ... – С. 187–200. Слід зауважити, що такими були погляди Донцова на час написання “Духу нашої давнини”. У 1930-х роках расизм іще не відіграв помітної ролі в поглядах Донцова.

³³ Донцов Д. Націоналізм ... – С. 376.

³⁴ “Що таке добро? Все, що помножує в людині чуття сили, жадання влади і, зрештою, саму силу. Що таке зло? Все що походить від слабості” (Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Ф. Ніцше; пер. з нім. – Київ: Основи, 1993. – С. 332).

³⁵ Слова Мефістофеля з “Фауста” Гете.

погляди: “Правдивий християнин, він знав, що зло ділає на приказ Бога, і в його незбагнених намірах”³⁶.

Донцов називав етику націоналізму “аморальною”, щоб наголосити її відмінність від загальноприйнятої моралі. Донцовську “аморальність”, звісно, не треба розуміти буквально, як відкидання взагалі будь-якої моралі. Радше йшлося про потребу розробити цілковито новий кодекс етичних заповідей, покликаний пов’язати індивіда зі спільнотою адептів націоналізму. Донцов пояснював: “Це не є, звичайно, аморальність в змислі увільнення від етичного критерія, від морального ідеалізму. Навпаки, максимум етичної напруженості тих ідей та їх сторонників є незвичайно високий, а підпорядкування особистого загальному, часто жорстоким моральним приписам, тут суворе, тверде, як ніде. Отже коли говорю про «аморальність» тих ідей, то тут розумію їх суперечність з буденною мораллю провінціального «калокагатоса»³⁷, який етичність чи неетичність великої ідеї або руху оцінює з точки погляду політично бездоганного міщанина; який неетичним вважає всяке посягання на його кишеню або наражання на небезпеку його дорогоцінного життя, який до загальнонаціональних, взагалі громадських справ підходить з міркою своїх приватних вигід, турбот та інтересів. З цього-то, власне, погляду ці ідеї та рухи – дійсно «аморальні»³⁸.

Отже, головним моральним імперативом донцовської етики було підпорядкування особистого загальним інтересам та ідеалам нації, зміцненню її сили та волі до життя. Для націоналіста інтереси своєї нації мають бути найвищими незалежно від того, чи вважають їх інші нації справедливими, чи ні. “В політиці це звучить так – «правий чи лівий, мій край передусім (right or wrong, my country!)»³⁹. Жодної загальнолюдської моралі не існує, існує тільки національна мораль. Ця теза вела до релятивізації добра та зла: те, що вважають злом, може бути добром для нації, і навпаки. Безумовним добром ставало насильство, якщо це було “творче” насильство в інтересах нації.

Апологія насильства. “Творче”, або “спасенне”, насильство Донцов вважав головним засобом, який ініціативна меншість має застосувати для мобілізації власного народу й боротьби з іншими націями: “Націоналізм ставить понад усе агресивність, дух анексіонізму, волю мати і волю посідати, стремління до захоплення, хоч би проти волі іншого. Націоналізм вірить, як щойно вмерлий Баррес у «спасенне насильство» (des bonnes violences)”⁴⁰.

Творче насильство потрібно використовувати не лише проти інших націй – це необхідний елемент у політиці ініціативної меншості, що стає владою, стосовно мас власного народу й конкурентних партій. Головні методи творчого насильства “скрізь однакові (в Італії так само, як і в Росії) – диктатура і громадянська війна”⁴¹.

³⁶ Донцов Д. Пам’яті великого вигнанця (До 65 роковин смерті Т. Шевченка) / Д. Донцов // Літературно-Науковий Вістник (далі – ЛНВ). – 1926. – Кн. 5. – С. 68.

³⁷ Калокагатос (від грецького *καλός καί ἀγαθός* – дослівно “гарний і добрий”) – людина, вихована в дусі калокагатії – давньогрецького естетичного та соціально-етичного ідеалу, що означав гармонію зовнішнього та внутрішнього, яка є умовою краси людини; в іншому значенні – ідеальний громадянин.

³⁸ Донцов Д. Націоналізм ... – С. 374–375.

³⁹ Там само. – С. 377. Правильний переклад: “Має рацію чи не має, це моя країна!”.

⁴⁰ Донцов Д. Агонія одної доктрини (Під новий рік) ... – С. 107.

⁴¹ Там само. – С. 108.

Необхідність насильства, за Донцовим, походить із закону боротьби за існування, який діє в суспільстві як “закон вічного суперництва націй”, що панує над світом від часу появи перших народів і держав⁴². Тому стосунки між націями Донцов описує в дусі соціального дарвінізму: “Хто уявляє собі національності як осібну *species*, які, як це є і в органічній світі, здані на вічну конкуренцію між собою, – той ясно бачить, що ані навіть дві з них не можуть зміститися на однім і тім самім клаптику землі під сонцем, як не можуть зміститися на однім квадраті шахівниці дві різнокольорові фігури: слабша (в даний момент) мусить уступитися, аби її місце зайняла сильніша”⁴³.

У цій боротьбі перемагають сильні нації зі здоровими інстинктами й розвинутою волею до влади. Лише вони мають право на існування, натомість слабші мусять підпорядкуватися та зникнути: “«Право» кожної, хоч би і з «евнухськими» інстинктами, нації на життя не існує, а коли б існувало, це було б найбільш неморальною річчю в світі... Право нації на самовизначення? Певне, але не кожна, що «має» це право, *має* його!”⁴⁴. Українцям іще належало довести, що вони мають право на самостійне існування.

Імперіалізм як чинник поступу. Боротьба націй, у якій виживають сильніші та здібніші, в підсумку веде до поступу цілого людства. Тому Донцов, відкидаючи будь-які універсалістські ідеї всесвітнього братства чи загальнолюдської моралі, водночас проголошує націоналізм силою, що сприяє універсальному прогресу людства, інтерпретованому в категоріях соціального дарвінізму. “Є вищі і меншвартні народи; що вміють правити іншими (і собою), і народи, що цього не вміють..., – цитує Донцов статтю американця Г. Паверса з «Atlantic Monthly». – Всякий поступ базується на нерівності і признає засади вищости. Хто не має відваги або даних стати рівним вищим, не має змоги стати рівноправним, незалежним”⁴⁵. Отож імперіалізм “вищих” народів, які підкорюють “меншвартні”, служить інтересам поступу всього людства, який Донцов розуміє “як право сильних рас організувати людей і народи для зміцнення існуючої культури й цивілізації”⁴⁶.

У цьому контексті потрібно тлумачити донцовську вимогу “синтези націоналізму та інтернаціоналізму”. У розумінні Донцова націоналізм та інтернаціоналізм – це дві сторони одного явища: “Націоналізм – се інтернаціоналізм, який не вибився в силу. Інтернаціоналізм – се націоналізм, якого сила розгонова переливається через береги його тісної індивідуальности. ... Кожний інтернаціоналізм є лише розширений націоналізм, або попросту імперіалізм. ... І один, і другий впливають з того самого джерела, з стремління нації до максимального виявлення своєї сили, стремління стати домінуючою силою”⁴⁷.

Проте морально виправданим є лише той імперіалізм, який несе підкореним народам “вищу” культуру. Тому Донцов засуджує турецький і російський імперіалізм, який, мовляв, гальмував розвиток поневолених народів, але схвалює імперіалізм британський, “що допровадив до цвітучого стану цілі континенти, які доти з

⁴² Донцов Д. Націоналізм ... – С. 249.

⁴³ Там само. – С. 282.

⁴⁴ Там само. – С. 382.

⁴⁵ Там само. – С. 384.

⁴⁶ Там само. – С. 385.

⁴⁷ Донцов Д. Що таке інтернаціоналізм? ... – С. 18, 21.

всіма їх богатствами лежали облогом в руках нездарних і нікчемних тубільців”. “Є народи-феллахи, що зі своєї духової і політичної імпотенції ніколи не вийдуть – і їх «інтернаціоналізація» народами сильнішими є законом природи”⁴⁸.

Критерій, який дозволяє відрізнити сильні та здорові нації від “народів-феллахів”, для Донцова очевидний: “Нація, що дасть себе угнути або перекопати доктрині чужого націоналізму (інтернаціоналізму), сама дає доказ своєї непристосованості жити окремою нацією. Нація ж, яка поборює всі перепони на шляху до усамостійнення і має незахитану віру в себе, дає доказ здоровості свого націоналізму”⁴⁹.

Отже, українцям належало довести, що вони – нація, а не “народ-феллах”, а для цього треба було вибороти незалежність і, не зупиняючись на цьому, негайно розпочинати експансію, утверджуючи власний імперіалізм⁵⁰.

Вимоги “чинного націоналізму”. Головна мета “чинного націоналізму” – зробити українців сильною нацією, завоювати для неї гідне “місце під сонцем”. Для її досягнення Донцов сформулював шість головних вимог, які стисло викладено далі.

1. *Волюнтаризм (антиінтелектуалізм):* вимога зміцнювати волю нації до життя, влади, експансії; відкидання інтелектуалізму й раціоналізму – якостей, що лише ослаблюють ірраціональний вольовий інстинкт, конче потрібний для перемоги нації в боротьбі за існування.

2. *Войовничість (антипацифізм):* прагнення до боротьби й усвідомлення її неунікності. Цю вимогу Донцов протиставляє пацифізму “провансальців”, які вірили в можливість миру та співпраці між народами.

3. *Романтизм, догматизм та ілюзійнізм:* підпорядкування інтересів одиниці, групи, покоління – “вічним” ідеалам нації, прийнятим як догми, що не потребують доведення чи виправдання й постають у формі “міфів”, або “ілюзій”. Під “ілюзійнізмом” Донцов у дусі Жоржа Сореля⁵¹ розуміє цілеспрямоване творення соціальних міфів, бо лише міфи, “ілюзії”, а не логічні побудови й раціонально обгрунтовані утопії здатні змобілізувати маси на революційний чин.

4. *Фанатизм та “аморальність”:* непохитна віра в догми націоналізму як обов’язкову для всіх членів нації “правду”; відкидання будь-яких етичних засад, які можуть обмежувати волю нації до життя і влади.

5. *Синтез націоналізму й інтернаціоналізму:* вимога стати сильною нацією, здатною до імперіалізму та підкорення “меншwartних” народів, що сприятиме поступу всього людства.

6. *Творче насильство й ініціативна меншість:* вимога сформувати національну еліту, яка зможе повести за собою маси народу, застосовуючи “творче насильство” як щодо цих мас, так і щодо конкурентних націй.

⁴⁸ Донцов Д. Що таке інтернаціоналізм? .. – С. 24.

⁴⁹ Там само. – С. 24–25.

⁵⁰ Донцов обгрунтовує цю тезу прикладами з історії різних народів світу (там само. – С. 18–19).

⁵¹ Про теорію соціальних міфів Ж. Сореля див.: Рахшмир П. Политическое мифотворчество Жоржа Сореля / П. Рахшмир // Идеи и люди. Политическая мысль первой половины XX века. – 2-е изд. – Пермь: Изд-во Пермского университета, 2001. – С. 100–126; Климов И. А. Теория социальных мифов Жоржа Сореля [Электронный ресурс] / И. Климов. – Режим доступа: <http://www.syndikalist.narod.ru/sorel/sorel3.htm>.

Цікаво, що всі ці якості – волонтаризм, жадання боротьби, романтику, догматизм, віру в міфи, фанатизм, готовність до насильства, поєднання націоналізму зі вселюдським месіанством – Донцов побачив у новому поколінні радянської молоді, вихованому більшовизмом⁵². Він вважав, що в такому ж, але антирадянському, дусі необхідно виховувати й українську молодь, бо не можна “робити наших дітей агнятами, коли сусід виховує своїх на вовків”⁵³.

Національна ідея. Важливе поняття у доктрині Донцова – це “національна ідея”. Він поділяв думку романтичного націоналізму XIX ст., що кожна нація – це носій певної “національної ідеї” або “колективного ідеалу”. У “Підставах нашої політики” Донцов визначив ці терміни як “передавані з покоління в покоління погляди на світове завдання нації та її роль поміж іншими народами, погляди, котрі є загальним добром нації, котрими вона живе і з утратою котрих вона гине. Цей ідеал, помимо класових, станових та інших різниць, помимо змінливості його конкретної форми, – це щось, що існує в дійсності, а не тільки в комбінаціях кабінетових учених. Його має кожна нація, що грає якусь роль в історії. Великі історичні народи живуть не тільки для себе, але для всієї людськості. Тільки чином, що йде на користь всієї людськості, здобувають вони собі право на своє незалежне існування. Кожна нація мусить, щоби мати оправдання свого існування, повнити якусь корисну функцію в міжнароднім житті, подібну до того, як кожний, хоч упривілейований клас, мусить сповняти якась важне суспільне завдання, коли не хоче бути засудженим на смерть”⁵⁴. Тут відчутно вплив гегелівсько-марксистської ідеї поділу народів на історичні й неісторичні.

Проте вже наступного року Донцов відкинув думку, що нація потребує виправдання свого існування якимись наднаціональними цілями. Приписуючи власні погляди Лесі Українці, він писав: “Для неї питання, для чого треба поклонитися ідеалу визволення нації, було так само дике, як для віруючого католика питатися, нащо він поклоняється Мадонні? Для неї нація повинна жити не для того, що се потрібно для якоїсь висшої цілі, а для того, що вона так хоче і більше ні для чого!”⁵⁵. Єдиним “виправданням” існування нації залишилася її власна воля до життя.

Таке принципове зміщення акцентів спричинили зміни в міжнародному становищі України. У 1920 р. й на початку 1921 р., пишучи “Підстави нашої політики”, Донцов сподівався на підтримку в боротьбі за незалежність України з боку держав Антанти та їхніх східноєвропейських союзників, яких треба було переконати, що українська визвольна боротьба відповідає загальноєвропейським інтересам. У 1922 р. надії ці стали вже примарними, що й спонукало Донцова розглядати націю як *causa sui*. Це не означало відмови від концепції національної ідеї – навпаки, він і далі наголошував її важливість; але тепер вона була не виправданням існування нації з погляду людства, а виявом внутрішньо властивої нації волі до життя, яка не потребує жодних виправдань.

На думку Донцова, зміст української національної ідеї визначало геополітичне розташування України на грані двох світів – Заходу (Європи) і Сходу (Росії), що їх

⁵² Донцов Д. Світська молодь і ми / Д. Донцов // Вістник. – 1933. – Кн. 1. – С. 17–32.

⁵³ Там само. – С. 26.

⁵⁴ Його ж. Підстави нашої політики // Донцов Д. Твори. – Т. 1. – С. 140.

⁵⁵ Його ж. Поетка українського рісорджіменту / Д. Донцов // ЛНВ. – 1922. – Кн. 1. – С. 35.

він розглядав як несумісні та непримиренні. Саме боротьбу з Росією Донцов проголошує колективним ідеалом українського народу. Цей ідеал “диктується нам нашими історичними традиціями, нашим географічним положенням і спеціальною історичною роллю, котру судилося нам грати”. Географічне положення України “зробило з неї театр невгаваючої боротьби політичної та культурної двох світів: візантійсько-татарсько-московського і римсько-європейського. Від цього останнього відпала вона політично ..., культурно – ніколи”⁵⁶. Тому “лучність з Європою, при всяких обставинах, за всяку ціну, – категоричний імператив нашої зовнішньої політики”⁵⁷.

Позитивною стороною українського національного ідеалу у внутрішньому житті нації мало стати відновлення західних основ української культури. Донцов підсумовує: “Конкретно – цей наш ідеал провадить до політики лучности з Європою і до сепаратизму від Росії – назовні; до «окциденталізації» нашої культури, до засвоєння європейського способу політичної еволюції – всередині”⁵⁸.

Мабуть, врахувавши критичні закиди, що його формулювання національної ідеї переважно негативне – заперечення російського, а не утвердження свого, – у “Націоналізмі” Донцов окреслив український національний ідеал дещо по-іншому, наголошуючи вже його позитивну частину: плекання “тих первнів нашої психіки, які повстали з нашої історії, з нашого положення крайнього сходу Окциденту. Ті первні, це західноєвропейські концепції родини, громади, власности, це засади органічності нашої культури, особистої ініціативи, соціальної окреслености й виразности, сформованости, ієрархії, не числа, особистої активности, не її уярмлення, моменту продукції, не розподілу, організації, не анархії, ідеалізму, не матеріалізму...

Перенесений у сферу конкретних відносин, той ідеал був би для нас суверенність, «імперіялізм» у політиці, свобідна від держави церква – в релігії, окциденталізм – в культурі, вільна ініціатива й розростання – в економічнім житті”⁵⁹.

Однак при цьому Донцов і далі наголошував на потребі боротьби проти Росії, яка, на його переконання, була цілковитою протилежністю цього ідеалу.

Візія суспільного й державного устрою. Конкретизуючи своє бачення національного ідеалу, Донцов у 1920–1930-х роках не прагнув накреслити власний проект майбутнього державного ладу України. Він вважав, що в ситуації бездержавності добром для націоналіста є все, що веде до здобуття незалежної держави. Порівняно з цією метою питання про лад майбутньої держави – другорядне: “Я ніколи не робив з форми державного устрою фетиша. Се є річ відносна і мусить бути підпорядкована категоричному імперативові незалежности нації: не та форма ладу добра, яка є добра «принципово», лише та, яка сю незалежність ліпше забезпечує”⁶⁰.

Яка ж форма державного ладу, на думку Донцова, найкраще забезпечить незалежність України? У будь-якому випадку не парламентарна демократія. Вона може бути доброю для Англії, де традиційно висока політична культура і двопартійна система оберігають парламентаризм від виродження (та й то, як вважав Донцов,

⁵⁶ Донцов Д. Підстави нашої політики ... – С. 142.

⁵⁷ Там само. – С. 162.

⁵⁸ Там само. – С. 179.

⁵⁹ Донцов Д. Націоналізм ... – С. 412–413.

⁶⁰ Його жс. Пансько-мужицький центавр і неомонархізм / Д. Донцов // Вибрані твори. – Т. 3. – С. 142.

лише тимчасово)⁶¹. В Україні постійна загроза з боку сильних сусідів, регіоналізм і невироблена політична культура вимагають сильної персоніфікованої влади, яку не зможе забезпечити парламентарна демократія. За таких обставин “застосування чистого парламентаризму ... є абсурдом, про який можуть мріяти хіба золотоніські Марати”. Так само недоречною за відсутності власної легітимної династії була б для України монархічна форма правління. Найвідповіднішою формою державного ладу для України Донцов вважав президентську республіку за зразком США, але, здається, бачив можливість її впровадження лише у віддаленому майбутньому, коли зовнішні та внутрішні загрози для незалежності буде подолано. У після-революційну добу незалежність України найкраще забезпечить “цезаризм”, або “наполеонізм”, – диктатура вождя, який вийде з революційної стихії та зуміє своєчасно її загнuzдати⁶².

Вважаючи форму правління другорядним питанням, Донцов більше уваги приділяв майбутньому суспільно-політичному ладу. Найповніше він виклав свої погляди щодо цього в “Дусі нашої давнини”. Соціально-політичним ідеалом Донцова було “ієрархізоване суспільство”, або “кастовий лад”, модель якого він вбачав у Київській Русі та козацько-гетьманській державі. Таке суспільство будується за єрархією суспільних функцій, що їх виконують окремі суспільні касти, а на чолі стоїть відокремлена від загалу “каста правителів”, основна функція якої – володарювання.

Орденська концепція. Оптимальним способом політичної організації національної еліти Донцов вважав не партію у традиційному значенні цього слова, а організацію орденського типу. Хоча сам він надовго не вживався в жодному організованому політичному угрупованні, проте добре розумів значення організації, тому у своїй доктрині велику увагу приділяв розробці організаційних засад націоналістичного руху й майбутнього національного проводу. При цьому рішуче відкидав “партійництво” – політичну систему, яка ґрунтувалася на співіснуванні конкурентних партій. У статті “Партія чи Орден”⁶³, згодом передрукованої окремою брошурою⁶⁴, автор протиставив старому партійництву новий тип партій, втілений у більшовизмі, італійському фашизмі, німецькому націонал-соціалізмі та подібних рухах. Утім, за детальнішого розгляду партії нового типу, які Донцов умовно називав фашистськими, виявлялися не такими вже й новими: їхній прототип він вбачав у чернечих і лицарських орденах. За Донцовим, партію-орден від здеградованого демократичного партійництва відрізняли: світогляд замість партійної програми, віра замість теоретичного знання, переконання у власній непомилності замість готовності до компромісу, культ вождя й активної меншості замість схилення перед масою, накидання власної волі замість підпорядкування “волі народу”, суворість до себе й інших замість гуманізму, ідеалізм замість гонитви за парламентськими мандатами й потурання юрбі, нарешті цілком інші організаційні форми. Такий “орден”, а не традиційну партію, закликав створити Донцов. Завданнями “ордену” мали би стати масова мобілізація, об’єднання всієї нації під своїм і тільки своїм проводом.

⁶¹ *Донцов Д.* Агонія одної доктрини (Під новий рік) – С. 106.

⁶² *Його ж.* Пансько-мужицький центавр і неомонархізм ... – С. 142–145.

⁶³ *Його ж.* Партія чи Орден / Д. Донцов // Вістник. – 1933. – Кн. 2. – С. 116–134.

⁶⁴ *Його ж.* Партія чи орден, об’єднання чи роз’єднання ... – С. 5–34.

Слушно оцінив донцовську концепцію “ордену” Михайло Сосновський: “«Орден» з такими властивостями був, звичайно, повним запереченням демократії, прагнув до повної і безоглядної контролі над життям усього суспільства та окремими членами його, тобто хотів це суспільство вести, унапрямуючи всі ділянки особистого й загального життя. Інакше кажучи, йшлося про політичну організацію виразно авторитарного порядку з тоталітарними тенденціями»⁶⁵.

“Консервативна революція”. Заслугує на увагу думка Михайла Чугуєнка, що ідеологія Донцова належала до ідейної течії “консервативної революції”, ідеологами якої в Німеччині були Артур Мелер ван ден Брук, Карл Шміт, Освальд Шпенглер, Едгар Юліус Юнг, Ернст Юнгер та ін.⁶⁶.

Олександр Дугін, вельми довільно інтерпретуючи історичний зміст поняття “консервативна революція”, водночас влучно пояснює сенс цього парадоксального словосполучення: “Якщо ліві прагнуть радикалізувати тези Свободи, Рівності й Братерства, переносючи їх на найширші й водночас найнижчі соціополітичні реальності, то «консервативні революціонери» наполягають на прямо протилежному підході й, навпаки, прагнуть повернутися до такого порядку, який передував не лише Революції, а й виникненню причин, що до неї привели. У цьому сенсі, прихильники Третього Шляху є набагато правішими, ніж самі праві. Та все ж «консервативних революціонерів» не можна ототожнити і з «крайніми правими», бо дедалі більша безодня між кризовим післяреволюційним і кризовим дореволюційним світом, з одного боку, й ідеальним некризовим, передкризовим світом Традиції, з другого боку, робить цілком неунікними не «консерватизм», не збереження (навіть найвідчайдушніше) старого, а саме Революцію, тотальну, всеоновну, радикальну, але зорієнтовану, однак, у напрямку, прямо протилежному Революції лівих»⁶⁷.

Саме такою була ідеологія Донцова, який закликав повернутися до ідеалізованого світу князівсько-дружинної та козацько-гетьманської української традиції, до ерархічного суспільного устрою та панування касты “луччих людей”. А позаяк прірва між сучасністю й тими ідеальними часами ставала все більшою, то повернутися до них можна було тільки шляхом тотальної національної революції. Найповніше ці ідеї викладено у “Дусі нашої давнини”.

⁶⁵ Сосновський М. Дмитро Донцов ... – С. 301.

⁶⁶ Чугуєнко М. В. Формування та розвиток ідеології Дмитра Донцова. Про “консервативну революцію” в Німеччині див.: Мелер А. Консервативная революция в Германии, 1918–1932 [Електронний ресурс] / А. Мелер // Неприкосновенный запас. – 2010. – № 1. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/69/mo7-pr.html>; Зонтгаймер К. Як нацизм прийшов до влади / К. Зонтгаймер; пер. з нім. – Київ: Дух і літера, 2009; Умланд А. “Консервативная революция”: имя собственное или родовое понятие? [Електронний ресурс] / А. Умланд // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – Русское издание. – 2006. – № 1. – Режим доступу: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/docs/3Umland06.pdf>; Михайловский А. В. Консервативная революция: апология господства / А. В. Михайловский // Концепт “Революция” в современном политическом дискурсе / [под ред. Л. Бляхера и др.]. – Санкт-Петербург: Алетея, 2008. – С. 264–283; Артамошин С. Понятия и позиции консервативной революции: интеллектуальное течение “консервативной революции” в политической жизни Веймарской республики / С. Артамошин. – Брянск, 2011.

⁶⁷ Дугин А. Консервативная революция – Третий Путь [Електронний ресурс] / А. Дугин. – Режим доступу: <http://arcto.ru/article/21>.

Донцов та український націоналістичний рух. З другої половини 1920-х років Донцов став кумиром молодих українських націоналістів: їм імпонувало те, що він саме на молодь покладав місію творення нової епохи в історії нації⁶⁸. Прагнучи використати таланти Донцова на користь націоналістичного руху, Євген Коновалець, а за його дорученням також інші діячі “організованого націоналізму” не раз запрошували Донцова до співпраці, але незмінно наражалися на рішучу відмову⁶⁹. Здавалося, справдилось передбачення Липинського: “Допустім, що сьогодні-же появляється поважна націоналістична організація, яка каже: ходи, Мітька, працюй як дисциплінований член разом з нами. Мітька напевно відповість: націоналізм це найбільша провансальська глупота; в моїй голові зародилась сьогодні не націоналістична, а правдива Україна!”⁷⁰. Насправді автор “Націоналізму” не зрікався цього поняття, але в листуванні з Проводом українських націоналістів (ПУН), сповненому типових для Донцова саркастичних випадів, писав, що його відділяє від проводу “психольогічна пропасть”⁷¹, й давав зрозуміти, що націоналізм ОУН не повністю відповідає ідеалу, що його він накреслив.

Перший крайовий провідник ОУН у Галичині Зенон Пеленський вважав Донцова ворогом, з яким ОУН повинна боротися. 20 січня 1930 р. він писав членам ПУН: “Думаю, що кампанія з донцовщиною буде найважча, але вона мусить бути, її не виникне ніхто, хто має серйозний намір надати націоналізмові в краю політично-організаційний вислів. ... Той чоловік ані сам цього свого націоналізму не є в стані організаційно сконкретизувати, ані не хоче дозволити зробити це другим! Сам організаційно комплетно безплідний, підставляє ногу кожному, хто наривається на це завдання. ... Маю вражіння, що Донцов прив’язався до укр[аїнської] справи не любов’ю віддання, а любов’ю ненависти. Є в роботі того чоловіка якась дивачна, скривлена, просто перверзна психічна компонента; не допускаючи реально такої можливости, бо з такою думкою лячно погодитись і взагалі поки що її припускати – це було б дійсно страшне – можна б попросту хвилями думати, що якась ворожа сила, лякаючись велетенських можливостей укр[аїнської] справи, бореться з нею методом внутрішнього розкладу її, впускаючи в суспільність геніяльного попросту, диявольського, до кінця відданого своїй фанатичній ідеї – провокатора. ... Де той чоловік не з’явиться, до чого не приложить рук, там з неминучою, автоматичною, закономірною просто силою щось мусить розвалитись”⁷².

Однак погляди Пеленського, який у середовищі ОУН був “ревізіоністом” і згодом відійшов від націоналістичного підпілля, не можна вважати показовими для всієї організації. Пеленський і сам визнавав величезний вплив Донцова на край, тобто й на ОУН у краї. Не меншим був цей вплив і серед української студентської

⁶⁸ Див., наприклад: *Донцов Д.* До старих богів! (З нагоди студентського з’їзду). – С. 60–66; *Його ж.* Юнацтво і Пласт / Д. Донцов // *Вибрані твори.* – Т. 3. – С. 54–59.

⁶⁹ *Сосновський М.* Дмитро Донцов. – С. 375–383; *Черченко Ю.* Передмова / Ю. Черченко // *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів* / [редкол.: В. Верига та ін.]. – Київ, 2007. – Т. 2. – Ч. 2: Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським (1927–1934 рр.) / [упоряд. Ю. Черченко]. – С. 7–11.

⁷⁰ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів ... – С. XXIII.

⁷¹ *Biblioteka Narodowa (Warszawa).* – Kolekcja: Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczenki, podzespół: Archiwum Dmitra Doncowa. – Teka VI. – K. 104.

⁷² Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 269 (Колекція документів “Український музей в Празі”). – Оп. 1. – Спр. 175. – Арк. 58.

молоді, яка навчалася в різних країнах Європи. Члени Спілки студентів-українців у Німеччині писали Донцову 5 січня 1931 р.: «Ми, студенти, творимо отже нові закони, новий дух нової епохи, взоруючись на думках Ваших, які є відблиском національного динамізму й великої його місії»⁷³.

Ще більше зміцнив авторитет Донцова серед молодих націоналістів як у Галичині, так і в осередках української еміграції по всьому світу його «Вістник», що виходив із 1933 р. З далекого Харбіна члени управи Української Далекосхідної Січі – організації, яка діяла під керівництвом ОУН в окупованій японцями Манчжурії – 23 лютого 1937 р. писали Донцову: «Ми, молоді українці Далекосходу, зорганізовані в «Українській Далекосхідній Січі», повними пригорщами черпаємо нашу духовну поживу з Вашого, так дорогого нам, журналу «Вістника». До Вашого слова прислухуються всі – поклонники й визнавці проповідуваних Вами ідей, Ваші «опоненти» і вороги, та всі визнають Ваш авторитет»⁷⁴. Таких листів він одержував багато, однак і далі старанно уникав усього, що могло викликати враження його близькості до ОУН.

Та чи означала відмова Донцова співпрацювати з ОУН, що Липинський мав рацію, вважаючи його безпринципним кар'єристом, байдужим до української справи? Для такого висновку немає достатніх підстав. Сучасники й пізніші дослідники висловлювали різні припущення щодо причин незгод між ОУН і Донцовим. Ймовірно, мав рацію член ПУН Дмитро Андрієвський, вбачаючи головну причину в донцовському егоцентризмі. На його думку, Донцов не міг змиритися з тим, що хтось реалізував його ідею, але не під його проводом: «Виходить ніби ми узурпували «винахід» Донцова, а його відопхнули. Фактично він сам пропустив слушний момент стати з нами в одну лаву, а нині є дезорієнтований»⁷⁵.

Крім причини, на яку вказував Андрієвський, у Донцова міг бути ще один важливий мотив: він цінував своє легальне становище незалежного публіциста й не хотів наражати його на небезпеку зв'язками з підпільною ОУН, воліючи впливати на націоналістичний рух ззовні⁷⁶.

Без сумніву, вплив цей був значним. Діяч ОУН Мирослав Прокоп згодом так його оцінив: «Хоч Донцов ніколи не був членом Організації Українських Націоналістів (ОУН), на першій програмі ОУН, що була прийнята в 1929 р., а ще більше на її діях в 1930-их рр., витиснене нестерте тавро його небуденної індивідуальності,

⁷³ Biblioteka Narodowa (Warszawa). – Kolekcja: Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczenki, podzespół: Archiwum Dmitra Doncowa. – Teka VI. – K. 334.

⁷⁴ Ibid. – Teka V. – K. 422.

⁷⁵ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів ... – Т. 2. – Ч. 2. – С. 91.

⁷⁶ Донцов пам'ятав, що в 1924 році Львівське воєводське управління МВС доручило поліції видворити його за межі Польщі, й лише порозуміння польської розвідки та МВС відвернуло цей крок. Представники двох силових відомств домовилися утриматися від депортації публіциста «з умовою, що він змінить свою дотеперішню, ворожу до Польщі, літературну діяльність», буде лояльним і «використає нагоду» для «дальшої праці». Силовики сподівалися, що зможуть спонукати Донцова скерувати свою діяльність у корисніше для польської держави русло. Ймовірно, «профілактична» бесіда з редактором «ЛНВ» справді відбулася (*Wysocki R. Źródło twórczej inspiracji czy wróg? Obraz Polski i stosunków polsko-ukraińskich w ujęciu Dmytra Doncowa / R. Wysocki // Primum vivere deinde philosophari. O ludziach czynu w dziejach Europy Środkowej i Wschodniej na przestrzeni wieków / [red.: M. Białokur, A. Szczepaniak]. – Opole; Toruń: W-wo Adam Marszałek, 2009. – S. 212.*

його філософії, його проповідей боротьби проти ворога, жертвенности, самовідречення, а рівночасно його нетерпимости, нетолерантности до інакше думаючих, його концепції перманентної громадянської війни⁷⁷.

Ступінь впливу доктрини Донцова на крайову й емігрантську частини ОУН був неоднаковим. Як зазначає М. Сосновський, наслідувати Донцова стало модою серед молодих авторів, які гуртувалися довкола студентських журналів та інших періодичних видань Західної України другої половини 1930-х років (Володимир Янів, Богдан Кравців, Степан Охримович, Ярослав Оршан-Чемеринський, Дмитро Штикало). У публікаціях ОУН за межами України (“Розбудова нації”, “Український націоналіст”) теж помітний вплив Донцова, хоч були й спроби дискутувати з ним (Володимир Мартинець, Дмитро Андрієвський, Степан Ленкавський). Щодо Юліана Вассіяна думки дослідників розходяться: Сосновський твердив, що на його есе ідеологія “чинного націоналізму” не мала впливу⁷⁸, тоді як Марія Мандрик такий вплив знаходить⁷⁹.

Можна в основному погодитися з оцінкою Сосновського, що “ідеологія «чинного націоналізму» не стала ідеологією українського націоналістичного руху в повному значенні цього слова. Зв’язок між ідеологією українського націоналістичного руху та ідеологією «чинного націоналізму» можна б графічно подати в формі двох ліній, які виходять з різних пунктів і на окремому відтинку майже сходяться, чи одна одну перетинають, щоб незабаром цілком віддалитись. Протягом 40-х років цей зв’язок остаточно перервався”⁸⁰.

Отже, “чинний націоналізм” Донцова став першим із трьох головних українських різновидів інтегрального націоналізму міжвоєнної доби (двома іншими були “організований націоналізм” ОУН та “творчий націоналізм” Фронту національної єдності). Донцов поділяв усі головні тези “основної доктрини” інтегрального націоналізму. Водночас можемо виокремити низку положень “чинного націоналізму”, які уточнювали й розвивали цю доктрину в українських обставинах:

1. Нації як колективній особі властива воля до життя, влади й експансії.
2. У людському суспільстві, як і в органічному світі, панує закон боротьби за існування, що виявляється в законі суперництва націй.
3. Прогрес людства відбувається через перемогу в боротьбі за існування націй із сильнішою волею до життя, влади й експансії та через зникнення слабших націй.
4. У боротьбі націй кожна з них утверджує власну національну ідею (колективний ідеал).
5. Національна ідея українців як європейської нації – відновлення та збереження єдності з Європою та боротьба з Росією як авангардом Азії.
6. Головний носій волі нації та національної ідеї – ініціативна меншість (каста “луччих людей”), яка організовує націю та веде її за собою.

⁷⁷ Прокоп М. Напередодні незалежної України: спостереження і висновки / М. Прокоп. – Нью-Йорк: Наук. Т-во ім. Шевченка, 1993. – С. 511.

⁷⁸ Сосновський М. Дмитро Донцов ... – С. 24.

⁷⁹ Мандрик М. Український націоналізм: становлення в міжвоєнну добу / М. Мандрик. – Київ: В-во імені Олени Теліги, 2006. – С. 237.

⁸⁰ Сосновський М. Дмитро Донцов ... – С. 23–24. Про вплив ідеології “чинного націоналізму” на український націоналістичний рух див. також: Шліхта І. Дмитро Донцов як ідеолог і теоретик українського націоналізму ... – С. 152–187.

7. Для перемоги в боротьбі нації за існування ініціативна меншість мусить застосовувати творче насильство як щодо інших націй, так і щодо власного народу.
8. Оптимальна форма організації нації – єрархічне суспільство, поділене на касти за суспільними функціями й кероване відокремленою від загалу кастою правителів.
9. Єрархію людей, суспільних груп і націй в підсумку визначає їхня належність до вищих чи нижчих рас; порушення цього принципу веде до занепаду націй і цивілізацій.
10. Необхідно всіма силами розвивати волю української нації до життя, влади й експансії, її прагнення боротися з іншими націями, плекати власну національну еліту (касту “луччих людей”), зокрема й шляхом її расового добору.

Із ідейних напрямів європейських правих “чинний націоналізм” Донцова найближчий до ідейної течії “консервативної революції”, яка виникла в Німеччині після Першої світової війни.

Чи була доктрина Донцова тоталітарною? Це категорично заперечують деякі дослідники, як-от Михайло Чугуєнко, який доводить, що, навпаки, ідеологія “чинного націоналізму” об’єктивно мала антитоталітарну спрямованість⁸¹. Справді, традиціоналізм Донцова не мав нічого спільного з раціонально-технократичною комуністичною утопією, проте такі вимоги “чинного націоналізму”, як догматизм, фанатизм і творче насильство, такі риси, як елітаризм, ворожість до “партійництва”, симпатії до фашистських режимів, концепція організації орденського типу й, нарешті, розуміння націоналізму як новітньої релігії надавали світогляду Донцова виразно тоталітарних рис.

Ідеологія Донцова може слугувати парадигматичним зразком інтегрального націоналізму навіть більше, ніж первинний інтегральний націоналізм Шарля Морраса. Разом із тим “чинний націоналізм” відрізнявся від більшості європейських різновидів інтегрального націоналізму, зокрема від його фашистських версій тим, що виник у середовищі недержавної нації. Ця обставина позначилася на його змісті: Донцов, не приділяв значної уваги формі майбутнього державного ладу, ще менше – економічним питанням, вважаючи основною проблемою здобуття і забезпечення незалежності. Головними пріоритетами для нього були культивування стихійної волі нації до життя, виховання нової, вольової української людини, здатної створити могутню національну державу. Його доктрина вплинула на український націоналістичний рух, особливо на ту його частину, яка на початку Другої світової війни зорганізувалася в ОУН під проводом Степана Бандери.

Oleksandr Zaytsev. The doctrine of Dmytro Dontsov and its impact on the nationalist movement of the 1920s and 1940s

The article considers Dmytro Dontsov’s doctrine of “active nationalism” and its influence on the Ukrainian nationalist movement. Contrary to the opinion about the internal contradiction and inconsistency of Dontsov’s ideology, the author argues that, between 1923

⁸¹ Чугуєнко М. В. Критичний аналіз концепції тоталітарної спрямованості суспільно-політичних поглядів Д. Донцова / М. В. Чугуєнко // Вісник Харківського університету. – № 387. – 1996. – С. 191–200; *Його ж.* Формування та розвиток ідеології Дмитра Донцова ...

and 1939 (and in many respects until 1944), the “active nationalism” in its basic theses presented a very comprehensive system evolving in details, but remaining unchanged at its core. The concept of integral nationalism properly describes the ideological content of Dontsov’s doctrine. His ideology can serve as a paradigmatic example of integral nationalism, even more than the doctrine of French royalist Charles Maurras, who coined the term.

Key words: Dmytro Dontsov, “active nationalism”, integral nationalism, “conservative revolution”.

Александр Зайцев. Доктрина Дмитрия Донцова и ее влияние на националистическое движение 1920–1940-х годов

Рассмотрена доктрина “деятельного национализма” Дмитрия Донцова. Вопреки мнению о внутренней противоречивости и непоследовательности идеологии Донцова, доказано, что в базовых тезисах “деятельный национализм” между 1923 и 1939 (а во многих аспектах и до 1944 г.) представлял весьма целостную систему, которая эволюционировала в деталях, но оставалась неизменной в своей основе. Концепт интегрального национализма верно описывает идеологическое содержание учения Донцова. Его идеология может служить парадигматическим образцом интегрального национализма даже в большей степени, чем доктрина французского роялиста Шарля Морраса, который ввел этот термин.

Ключевые слова: Дмитрий Донцов, “деятельный национализм”, интегральный национализм, “консервативная революция”.